

ПРАВО и ГРАНИЦИ

Сборник доклади

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ПРАВОТО И ГРАНИЦИТЕ ВЪВ ВРЕМЕТО

*проф. д-р Даниел Вълчев**

LAW AND THE LIMITS IN TIME

prof. Daniel Valchev PhD

The term limit generally serves to draw the line between two different data. This conclusion is valid in the field of jurisprudence as well, inasmuch as law establishes or officially recognizes certain limits. The author sketches four main problems of limits within the law: the time between legal thinking and non-legal thinking, the outlines of the different notions in law, the boundaries of different legal systems especially in the context of national law as opposed to international law, and the bordering line between proven and unproven, applicable and not applicable, relevant and irrelevant, etc.

According to the author, the limits in time relate to the law in three different ways. The first one is when a certain mathematical system for measuring time is being legally sanctioned and thus made official. The second one is when time affects the law, most perceptible in the notion of time limits in law, such as statutes of limitations and statutes of repose. Eventually, the author examines how legal provisions sometimes twist the legally established temporal limits, as is the case with a suspension of limitation periods and, most notably the retroactive effect of certain legal norms, i.e. when law redefines the legal consequences of facts in the past.

Keywords: *limits in law, legal thinking, legal system, notion in law, legal norms, legal provisions, statutes of limitations, statutes of repose, retroactive effect, proven and unproven, applicable and not applicable, relevant and irrelevant*

1. Понятието *граница* и неговото отношение към правното познание

Понятието *граница* се използва в различни науки. В математиката например се говори за *граница на числова редица* и такава числова редица, която има граница, се нарича *сходяща*. Пак в математиката се говори и за *граница на функция*. Това означава число или неопределеност, която следва да бъде преодоляна, за да се стигне до число. В биологията се споменава за *граница на хабитата*. Това са очертанията на естествената околна среда, в която живее определен биологичен вид или популация. В географията под *естествени*

* Юридически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

граница се разбира естествени препятствия, които отделят географските райони един от друг – например водни пространства, планински вериги и др.

Ако се опитаме да намерим общото между тези (а и много други) примери за употреба на понятието *граница* в различните научни области, то бихме могли да направим извод, че понятието *граница* изразява линията на напрежение между две различни дадености.

Доколкото по-скоро приемаме, че светът е сбор от различни неща, то той е пълен с граници - между всеки две неща има граница. Могат ли тези общи и относително абстрактни разсъждения да бъдат сведени до правото и биха ли имали те значение за *правното познание*? Според мен отговорът е положителен. Основна причина за това е, че правото има пряко отношение към една част от границите. То активно им въздейства, като ги *формализира, отнемайки тяхната еластичност и условност*. За да илюстрираме тази теза, е достатъчно да дадем пример със *силата на пресъдено нещо*. *Res iudicata* е един от най-ярките примери за формализиране на граници чрез премахване на тяхната еластичност и условност – ищецът окончателно е обявен за собственик по отношение на ответника и така е поставена граница между собственик и неособственик, длъжникът е осъден и така е поставена граница между дължа и не дължа, прогласена е нищожността на договора и така е поставена граница между действителност и недействителност, административният акт е станал необжалваем и така е поставена граница между влязъл в сила акт и невлязъл в сила акт, обвиняемият е осъден и така е поставена граница между виновен и невиновен. Във всички тези случаи границата не само е ясно поставена, но тя е окончателно или поне трайно поставена.

В рамките на тази статия първоначално ще очертая (без да претендирам за изчерпателност) четири основни проблема в отношението право-граница. Във втората част ще разгледам един пети проблем в отношението право-граница, а именно отношението между правото и границите във времето като, от една страна, ще представя *начина, по който правото участва при определяне на представите за време*, а от друга – ще проследя *значението на така установените представи за време върху правото*.

2. Четири основни проявления в отношението *право-граници*

Както беше отбелязано, правото има отношение към различни граници и в общия случай то формализира границите, като отнема тяхната еластичност и условност. Трудно могат да бъдат изброени (а още по-малко изследвани) всички проявления на отношението *право-граници*. Но има няколко случая, които заслужават специален интерес.

А. Граници между правното мислене и извънправното мислене

Имал съм поводи да представя своето виждане по темата. Аз съм привърженик на разбирането, че правното мислене има граници и не всяка интелектуална дейност, чийто обект е правото, може да даде като резултат правно познание. Напротив, правното мислене следва ясно да бъде отличаващо от всяко друго научно или всекидневно мислене, като това може да стане по няколко белега.

На първо място, отграничаването на правното от извънправното мислене може да стане по *особената позиция на изследващия (мислещия) правото*. Правното мислене е характерно с това, че изследващият (мислещият) правото е „*вътре*“ в правото, а не „отвън“. Това означава, че правното мислене не цели просто познавателен резултат, а такъв познавателен резултат, който може да бъде използван при решаването на определен юридически казус или за подготовка при решаването на бъдещи юридически казуси. В този смисъл правното мислене предполага изследващият (мислещият) правото да заеме *позицията на хипотетичен (или реален) съдия или друг участник в процеса на правосъздаване*.

На второ място, правното мислене предполага възприемането на *правната норма като основна обяснителна схема*. Това означава да се приеме, че фактите нямат собствен юридически смисъл. Те придобиват юридически смисъл само ако бъдат поставени в отношение с правната норма, ако бъдат погледнати през призмата на правната норма.

На трето място, правното мислене предполага *отказ да се търсят основания на валидността на правните норми* (т.е. на тяхната *годност да обвържат своите адресати*) извън правния ред. Това ще рече, че валидността на правната норма не е последица от нейното съдържание (справедливо, разумно и т.н.), освен в случаите, когато самият правен ред е възприел подобен критерий. Това, че едно правило е справедливо или разумно, само по себе си не го прави юридически валидно. И обратното – това, че съдържанието на една правна норма е спорно от гледна точка на справедливостта, на разума или на друг външен стандарт, не означава, че нормата не е юридически валидна.

На четвърто място, правното мислене предполага да приемем, че валидността на една правна норма следва не от причинно-следствени (каузални), а от нормативни зависимости. Онова, което я прави валидна, е отношението и с други правни норми в рамките на един правен ред. Именно тези отношения изграждат *веригите на валидността*.

И на пето място, правното мислене предполага определен *понятиен апарат*. Това ще рече, че юридическата наука (като всяка наука) разполага с един *набор от основни понятия с определено съдържание, които са логически свързани помежду си*. Въвеждането на понятия с недостатъчно ясна смислова натовареност и/или с недостатъчно ясно определен обем само по себе си размива границите на правното мислене.

Б. Граници между правните понятия

Правото дава наименования на различни житейски факти, основно на човешки постъпки, а понякога и на други факти.

Казано по друг начин, правото определя какво е съдържанието на едно правно понятие и как то трябва да се използва в юридическия език. Например според разпоредбата на *чл. 110, ал. 2 от Закона за собствеността* енергията е движима вещ. Това вероятно може да бъде оспорено от гледна точка на физиката или на философията, но такова оспорване не би имало отношение към правото. Правото е начертало граница между понятията и поставило енергията от едната страна на границата в групата на определена категория обекти (движими вещи). Колкото по-прецизна е юридическата техника на законодателя (в широк смисъл), толкова по-прецизно са очертани границите между правните понятия.

По правило очертаването на границите между правните понятия е задължение на законодателя (*чл. 9, ал. 1 от ЗНА, чл. 32 от УПЗНА* и др.). Но докато законодателят може донякъде да допусне размиване на границите между правните понятия (неопределеност, изискваща тълкуване), то правоприлагащият орган (и в крайна сметка съдът) винаги поставя категорична граница. Когато границите между понятията не са достатъчно ясно поставени от законодателя, съдът компенсира тази неяснота, като я отстранява (поне в рамките на конкретния казус). Например законодателят е въвел понятието *грижа на добър стопанин*, без по категоричен начин да очертае неговите граници и да определи неговия обем. Но във всеки отделен случай съдът по необходимост трябва да реши дали е налице тази дължима грижа, а това изисква тълкуване на законовите разпоредби и формализиране на възглед кога тя е налице и кога отсъства.

В. Граници между правни редове

Да започнем с *националните правни редове* и по-специално с тяхното *териториално действие*. Това, което често се нарича *държавна граница*, от юридическа гледна точка не е телена мрежа, бразда, пропускателен пункт или табела, а линията, до която свършва териториалното действие на един национален правен ред и започва териториалното действие на друг национален правен ред.

По аналогичен начин се определят различните проявления на т.нар. *условна държавна територия*. Що се отнася до *персоналното действие на националните правни редове*, то тук хипотезите са твърде разнообразни. Дори само придобилият напоследък публичност случай с искането за екстрадиция на български гражданин за осъществяване на наказателно преследване в САЩ показва колко различни хипотези се съдържат в един-единствен двустранен договор, уреждащ персоналното действие на правни редове в една относително тясна правна област. Самото възникване и развитие на *международното частно право* е доказателство, че правото няма склонност да оставя неясни граници между националните правни редове и се стреми да установи и формализира начините за преодоляване на конфликти между тях.

По-сложен е въпросът за *границите между национален правен ред и наднационален правен ред*. От гледна точка на българския правен ред интерес представляват както Международното публично право така и правото на Европейския съюз. Сложността при очертаване на тези граници идва от различните характеристики на всяка от тези правни системи, които не се стълкновяват, респективно разграничават от националните правни редове, а и помежду си, на една и съща плоскост. Без да търсим неуместно опростяване на въпроса, за нуждите на това изследване бихме могли да типизираме два случая на поставяне на граници между българския национален правен ред и правото на ЕС, респективно МПП. В първия случай норми от наднационален правен ред стават част от българския правен ред и се включват във веригите на валидността (нормите от международните договори в хипотезата на чл. 5, ал. 4 от КРБ или действието на регламентите на ЕС, като по това може да има определени възражения). В този случай не става въпрос за граници между правни редове, а по-скоро за разграничение между правни норми, които са част от българския правен ред, и такива, които не са част от него. Във втория случаи норми от международното право, респективно от правото на ЕС не стават част от българския правен ред, но въпреки това имат определено правно действие – например действието на една директива на ЕС, задаваща модел на поведение на

правотворческите органи на държавите членки.

Г. Граници между доказано и недоказано (относимо и неотнoсимо, допустимо и недопустимо), приложимо и неприложимо, правомерно и неправoмерно (с правнo значение и без правнo значение)

Както беше подчертано, *съдебните решения са най-важните правни актове, установяващи граници*. Съдът е длъжен да се произнесе в срок и да реши висящия пред него правен спор по категоричен начин. В рамките на своята дейност съдът следва да установи фактите от значение за решаването на делото, да прецени кои са правните норми, уреждащи отношенията между страните, и да направи съответните правни изводи. Това твърдение ни е нужно не за да отворим известния въпрос дали съдебното решение представлява построяване на силогизъм с едно възможно вярно решение, или е процедура по издаването на нов юридически акт, при която са възможни множество верни решения. То ни е нужно като контекст, в който се вижда, че в хода на делото съдът винаги прави поне *три групи преценки*, всяка от които завършва с поставяне на граница.

Първата преценка е по отношение на установяването на фактите от значение за решаването на спора. Тази преценка по необходимост е свързана с поставянето на граници между *доказано и недоказано*, което пък е на свой ред следствие от поставяне на граници между *относимо и неотнoсимо* (твърдение), *допустимо и недопустимо* (доказателство, доказателствено средство).

Втората преценка е свързана с правните норми, уреждащи отношенията между страните. Това не може да бъде направено, без съдът да постави ясна граница между *приложимо и неприложимо* в рамките на висящия правен спор.

И третата преценка, която съдът прави, е какви правни изводи да формулира, респективно какъв да бъде диспозитивът на решението, което постановява. Въпреки голямото многообразие във възможните петитуми на сезиращите съда актове и свързаните с тях възможни диспозитиви в съдебните решения, всички те се свеждат до едно и също нещо – кое поведение *има правни последици* и кое *не*, кое поведение е *правомерно* и кое – *неправомерно*, респективно какви са юридическите последици от правомерното или от неправoмерното поведение.

3. Правото и границите във времето

Днес рядко се замисляме, че ползваните от нас времеви граници са *юридически закрепени*. Наистина, част от тези граници съществуват и извън тяхното правно установяване. Доколкото единствената представа на човека за време се основава на повтораемост на движение, то случаите, в които движението по никакъв начин не се влияе от човешката дейност, могат да служат (и исторически това е точно така) за поставяне на времеви граници независимо от правото. Например движението на небесните тела дава удобен извънправен измерител на времето чрез смяната на сезоните и смяната на деня и нощта (в единия случай това се дължи на движението на Земята около Слънцето, а в другия – на движението на Земята около оста ѝ). Но началният и крайният момент на една единица време от векове са нормативно (а днес и юридически) установени.

Правото официализира определена математическа система за изчисление на времето. Това се отнася преди всичко за периодите от време, които имат значение за правото – година, месец, седмица и ден. Например Юлианският календар е установен с акт на Юлий Цезар през 46 г. пр. Хр., а Григорианският календар – с була на папа Григорий XIII от 24 февруари 1582 г. Революционният календар на Френската република е установен с Декрет на Националния конвент от 5 октомври 1793 г. (14 vendémiaire, an II) и отменен със сенатусконсулт от 9 септември 1805 г. (22 fructidor, an XIII). У нас Григорианският календар е въведен със *Закона за въвеждане на Григорианския календар*, обнародван на 21 март 1916 г.

Малко по-сложен е въпросът за установяването на часовете, минутите и секундите. Известно е, че римляните разделяли деня само на две части – преди обяд (*ante meridiem*) и следобед (*post meridiem*). През републиканския период специален помощник на консула съобщавал настъпването на средата на деня на Форум, тъй като адвокатите е трябвало да се явяват в съда до обяд. По-късно били въведени и часовете, но като *летни часове* и *зимни часове*, т.е. по една дванайсета от светлата, респективно от тъмната част от деня. Това ги е правело доста различни по продължителност, тъй като на географската ширина на Рим по време на зимното слънцестоене светлата част на деня е малко по-къса от 9 часа, а по време на лятното слънцестоене – малко по-дълга от 15 часа). Еднаквият по продължителност час се появява едва през първата половина на XIV в., благодарение на създаването на механичния часовник с котва. Чак в края на XVI в. започва отчитането на минути и секунди. Минутите и секундите са отдавна познати като части (респективно 1/60 и 1/3600) от градуса (който пък е

1/360 част от кръга), но за нуждите на отчитане на времето започват да се прилагат едва тогава. Тази връзка не е съвсем изгубена, защото думата *минута* произлиза от *partes minutae primae* (т.е. *първите малки части*), а думата *секунда* от *partes minutae secundae* – изрази, употребявани все още и по отношение на деленията на пълния ъгъл (кръга).

Следователно, независимо че навичите във всекидневието замъгляват ролята на правото при установяването на времевите граници, всъщност те са установени или поне препотвърдени от правото. Например кога настъпва новото денонощие, какви са и как следват датите от календара, кога е началото и кога – краят на съответния месец или на годината, са все юридически установени граници.

Отношението между право и време може да бъде погледнато и от друга гледна точка – *как установените юридически представи за време влияят върху правото*. Най-типичното проявление на връзката между право и време в този контекст са *сроковете в правото*.

Когато говорим за *срокове в правото*, следва да имаме предвид, че винаги става въпрос за *период от време* (отчитан според юридически потвърдената математическа система за измерване на времето), с *изтичането на които правният ред свързва настъпването на определени правни последици*.

Първият въпрос, който следва да се постави, е *дачи сроковете са юридически факти*. Има достатъчно аргументи да отговорим положително – да, сроковете в правото са юридически факти, макар и езиково закрепени по особен начин. Както вече отбелязахме, всички известни системи за измерване на времето се основават на повторемост на движения. Например тридневният срок означава три завъртания на Земята около оста ѝ, отчетени по определения от правния ред начин. Петгодишният срок означава пет поредни завъртания на Земята около Слънцето, изчислени по юридически утвърдената математическа система. Доколкото в посочените примери движението не може да бъде повлияно от волево човешко поведение, то следва да определим тези юридически факти като *абсолютни юридически събития*.

Макар и винаги да е период от време, срокът може да бъде *определен по два различни начина*. В едни случаи е посочена продължителността на периода от време. Например според разпоредбата на *чл. 110 от ЗЗД* с изтичане на петгодишна давност се погасяват всички вземания, за които законът не предвижда друг срок. Това означава, че ако в продължение на пет години кредиторът бездейства по отношение на своето право на вземане, това право ще се погаси. За да се установи дали срокът е изтекъл обаче, е необходимо да бъдат известни не само продължителността на периода от време, но и началният

момент на неговото отчитане (в случая от деня, в който вземането е станало изискуемо).

Съществуват много случаи, в които срокът не е установен като продължителност на период от време плюс начин за определяне на началния му момент, а като *краен момент (terminus)*. Например според разпоредбата на *чл. 147, т. 2 от ГПК* страните могат да твърдят нововъзникнали обстоятелства, които са от значение за делото, и да сочат и представят доказателства за тях до приключване на съдебното дирене. В този случай срокът представлява периодът от време до настъпването на крайния момент.

И в двата случая сроковете могат да бъдат установени както с *обща правна норма*, така и с *индивидуална правна норма* – когато съдът дава срок на страна по делото за събиране и представяне на определено доказателство (например в хипотезата на *чл. 158, ал. 1 от ГПК*) или пък страните по един договор (респективно субектът на волеизявление, представляващо едностранна сделка) определят неговото действие във времето.

Разбира се, различните срокове се отличават помежду си по своята продължителност, по наличието или липсата на необходимост заинтересованото лице да се позове на тях, за да се породят правните последици, и разбира се, по самите правни последици. Но въпреки относително ясната уредба на голям брой разнообразни срокове в българския правен ред, различията между тях, погледнати в дълбочина, са минимални. Нека да вземем за пример известното от гражданското право деление на сроковете на *давностни и преклузивни*. Ако ползваме класификацията на юридическите факти на Венелин Ганев (по критерий *вида на предизвиканите правни последици*), давностните срокове при придобивната давност биха били *правопораждащи*, давностните срокове при погасителната давност – *правопогасяващи*, а преклузивните срокове – *правопрекратаващи*. При по-задълбочен анализ обаче може да се види, че и в трите случая става въпрос за едновременно пораждане и прекратяване на права. При придобивната давност с изтичането на срока се поражда право на собственост в полза на владелеца и се прекратява правото на собственост, което е имал досегашният собственик. При погасителната давност също се породят и прекратяват права – поражда се правото на длъжника да се позове на изтекла давност и така да не допусне исково производство срещу себе си, а се прекратява правото на кредитора да се защити чрез исково производство, обвързващо длъжника. Подобно е и положението с преклузивните срокове. Изтичането на срока за обжалване на първоинстанционното решение има като основна последица влизането на решението в сила. Това от своя страна означава, че страните губят правото си да обжалват решението, а страната, в чиято полза е

решението, придобива нови права (например правото да пристъпи към изпълнително производство, ако делото е за парично вземане).

Що се отнася до *инструктивните срокове*, то те трудно могат да бъдат преценени от гледна точка на тази класификация. Общото за тях е, от една страна, че те са характерни за процесуалното право, а от друга, че изтичането им не поражда пряко правни последици, поне не и такива, засягащи процесното право.

Казаното повдига и следващия общотеоретичен въпрос, касаещ сроковете, а именно има ли съществена разлика между сроковете, които определяме като *материалноправни*, и онези, които познаваме като *процесуалноправни*. Без да навлизаме в големия правнотеоретичен въпрос за отграничаването на материалното от процесуалното право, следва да отбележим, че процесуалните срокове са онези правни срокове, които се отнасят до *дейността по издаване на публичноправни актове*. Процесуалните срокове се отличават от сроковете в материалното право, а и помежду си, както по своята продължителност, така и по правните последици, които изтичането им предизвиква. Но всички общи съображения, които вече изложих, са валидни и по отношение на тях.

Неправилно би било да се приеме, че веднъж установило представите за време, правото им се подчинява безусловно. Съществуват поне няколко случая, в които за своите нужди *правото изкривява създадените от самото него времеви граници*. Първият от тях е случаят, при който въпреки постоянния ход на времето за правото *сроковете не текат*. Най-типичен (но далеч не единствен) пример за това е настъпването на *непреодолима сила (форсмажор)*. Подобни са случаите на спиране на процесуални или материалноправни срокове (например спиране на давностни срокове). Към случаите на гъвкаво отношение на правото към създадените от самото него времеви граници следва да причислим и тези на *продължаване на срокове* и на *възстановяване на срокове* (чл. 63 и 64 от ГПК).

Но безспорно най-интересната в този контекст правна фигура е *обратното действие на закона*. Като цяло влизането в сила, респективно прекратяването на действието на нормативните актове, се подчинява на казаното за сроковете дотук. Влизането в сила става или след изтичане на срок от момента на обнародването (тридневният срок по чл. 5, ал. 5, изр. 2, предл. 1 от КРБ или друг срок, посочен в акта), или чрез настъпване на момент от времето, определен в самия нормативен акт. Вън от тази логика обаче остава т.нар. *обратно действие на закона*.

Във всички случаи на обратно действие на закона правният ред, преурежда правните последици от настъпили в миналото (т.е. преди момента на влизане в сила на съответната правна норма) факти. В едни случаи на

правноирелевантни към момента на реализирането им факти последващо се придават правни последици. Например с приетия през 1880 г. Закон за подобряване състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи се признава право на собственост на селяните, които обработват земите на избягалите след Освобождението турски собственици. Така фактът на владенето на чужд недвижим имот, който няма правни последици по отношение на възможността за придобиването му, е снабден с такива правни последици от правна норма, влязла в сила след реализирането на факта.

В други случаи *на правноирелевантни факти последващо се отнемат правните последици.* Такъв например е случаят със Закона за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост, приет през 1948 г, но обявил определена категория разпоредителни сделки, извършени след 1 януари 1947 г., за ирелевантни.

А в трети случаи (при т.нар. несъщинско обратно действие) *правните последици на правноирелевантни факти последващо се променят.* Типичен пример за това е въвеждането със Семейния кодекс от 1968 г. на института на съпружеската имуществена общност по отношение на бракове, сключени преди влизането на Кодекса в сила.

Общото във всички тези случаи е това, че правният ред negliжира потвърденото от самия него *еднопосочно отчитане на времеви интервали* - от минало към бъдеще. Това е още едно доказателство за възможността на правото не само да установява границите във времето, но и да ги нарушава, когато прецени това за необходимо.

4. Заключение

В тази кратка статия се опитам да защита три тези. Първата е, че *правото активно въздейства върху границите, като ги формализира, отнемайки тяхната еластичност и условност.* Втората теза е, че *правото официализира определена математическа система за измерване на времето* (т.е. за измерване на повторяеми движения). И третата теза – *правото само донякъде се съобразява с установеното* от самото него система за измерване на времето и създава основания за отклоняване от нея винаги когато прецени за нужно.

Идеята за тази статия се появи отдавна. Но конкретният повод да я напиша беше нещо, което прочетох наскоро. В своите лекции Херберт Маркузе

обичал да припомня, че по време на Парижката комуна през 1871 г. комунарите често стреляли по градските часовници. Според него така те изразявали идеята за спиране на старото време, за край на стария ред и идване на нова следкапиталистическа епоха, на нов следкапиталистически ред. Стрелбата по градските часовници е (разбира се) символичен акт. Но се замислих, че зад символиката на този акт стои едно стихийно усещане за връзката между ред и време, за ролята на реда и в частност на правния ред при определяне на границите във времето.